

XVII – XVIII ASRLARDA O'RTA OSIYO XONLIKLARI HARBIY SAN'ATI

Boboraxmatova Dilshoda Ismailovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix yo'nalishi talabasi

Tel: +998919677977

e-pochta dilshodaboboraxmatova@gmail.com

Qobilboyeva Zarnigor Bobomurod qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix yo'nalishi talabasi

Tel: +998940879747

e-pochta zarnigorqobilboyeva030307@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O'rta Osiyo xonliklarida mudofaa inshootlari, qurol aslahalar, ularning qay tarzda ishlatilishi, harbiy askarlarning taqdimlanishi, himoya istehkomlarining qurilishi haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *Xorazm, Baqtriya, Marg'iyona, Mirza Maxdixon, Xiva, O'ratepa, Amir Nasrullo, Samarqand, Termiz, Qo'qon xonligi, Buxoro, Olloqulixon.*

Аннотация: *В данной статье приведены сведения об оборонительных сооружениях, оружии, способах его применения, обеспечении воинской частью, строительстве оборонительных укреплений в среднеазиатских ханствах.*

Ключевые слова: *Хорезм, Бактрия, Маргиена, Мирза Махдихан, Хива, Оратепа, Амир Насрулла, Самарканд, Термез, Коканское ханство, Бухара, Олокули-хан.*

Annotation: *This article provides information about defense structures, weapons, how they are used, provision of military soldiers, construction of defense fortifications in Central Asian khanates.*

Keywords: *Khorezm, Bactria, Marghiyona, Mirza Makhdikhan, Khiva, Oratepa, Amir Nasrullah, Samarkand, Termiz, Kokan Khanate, Bukhara, Olloquli Khan.*

O`rta Osiyo xonliklarida bo`lgani kabi Buxoro amirligida ham mudofaa va hujum bilimida turli uslub va yo`nalishlar vujudga keldi va shu asosda qurol-aslahalar ham takomillashib harbiy mudofaa xarakteriga ega bo`lib borgan. Harbiy qurollar va ulardan foydalanish tarixiga nazar tashlasak quyidagilarga guvoh bo`lamiz. Nayza-qadimiy qurollardan biri bo`lib, O`rta Osiyoda yashagan qabilalarda miloddan avvalgi V ming yillikdan boshlab qo`llanila boshlangan. Nayza uchi o`tkir holda, daraxt yaprog`i shaklida,

dastasi yogʻochdan boʻlib, uning uzunligi 1 m boʻlgan. Xanjar – qadimiy qurol-aslahalardan boʻlib, insoniyat bronza davridan buyon foydalanib kelgan. Dastlab bronzadan keyin esa temirdan qilingan bu qurol yaqin masofada urush harakatlarida ishlatilib, asosan piyoda va otliq askarlarda boʻlgan.

Qilich - Xorazm vohasidagi qabilalar miloddan avvalgi I ming yillik oʻrtalaridan harbiy va mudofaa ishlarda ishlatganlar. Qilich va xanjarni xorasmiylar oʻzi bilan birga olib yurib, qilichni soʻl, xanjarni oʻng tomonga taqib yurishgan. Qalqon – mudofaa qurollaridan biri boʻlib, miloddan avvalgi I ming yillik oʻrtalaridan foydalanilgan. Bu qurol yogʻoch, bronza, temirdan yasilib, kichik va katta hajmda boʻlgan. Piyoda va otliq askarlarni old koʻkrak qismini berkitgan. Qadimgi Xorazm aholisining mudofaa qurollari va ularning takomillashuvi haqida “Xorazmning qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari” kitobida keng qamrovli tahliliy maʼlumotlar keltirilgan. Oʻrta Osiyo mudofaa tizimi tarixi boʻyicha keltirilgan maʼlumotlar va tahlillarga asoslangan holda shuni aytish kerakki, shaharlar rivoji natijasida miloddan avvalgi VI-IV asrlarda murakkab mudofaa tizimi yaʼni mudofaa inshootlari va harbiy bilimlar taraqqiyoti oʻzining yuqori pogʻonasiga koʻtarildi. Ilk yozma manbalari qadimgi Sharq va dunyo tarixida birinchi boʻlib oʻlkamizdagi elatlarning, alohida joylar, togʻlar, daryolar va koʻllarning, afsonaviy qahramonlar va podsholarning nomlarini, aholining turmushi, dini, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. Bu manbalar toʻliq boʻlmaganligi uchun qadimgi iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni oʻrganishda yozma va arxeologik manbalarni bir-biriga solishtirish zarurati kelib chiqadi. Arxeologik maʼlumotlar yozma manbalarni kengaytirib, tarixiy taraqqiyotning aniq yoʻnalishlarini koʻrsatadi²⁰.

Xorazmning qadimgi davr shaharlarining rejalashtirilishi Soʻgʻd, Fargʻona, Baqtriya va Margʻiyona shaharlari qurilishida qoʻllanilgan usulga oʻxshaydi. Aylana va toʻgʻri burchakli shakldagi burjlar Xorazm vohasidagi shaharlar tarixida eng qadimgisi hisoblanadi. Koʻzaliqir, Xiva, Baqtriyada Hayitobodtepa, Fargʻona vodiysidagi Eylatan shular jumlasidandir. Qadimgi davr shaharlari mudofaa tizimida yetakchi himoya uslublaridan biri burjlardir. Shahar mudofaa tizimida uch xil shakldagi burjlar qurilishi amalga oshirilgan, yarim aylana, toʻgʻri toʻrtburchak, kvadrat. Devor va burjlar shaxmat usulda qoʻyilgan, toʻgʻri burchakli shinaklarga ega. Qadimgi davr shaharlari mudofaa tizimida shinaklar alohida oʻrin egallaydi. SHahar mudofaasida

²⁰ Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Тошкент: Университет, 2004. – Б 32.

qatnashgan jangchi yo`lakning ma'lum bir belgilangan joyida turib, uch shinak orqali dushmanga zarba berish imkoniyati bo`lib, faol hujumni olib borish bilan birga, mudofaasi o`z joyga tez yetib borish imkoniyati bo`lgan²¹.

Miloddan avvalgi VI asr o`rtalaridan urbanizatsiya jarayoni qamrab olishi natijasida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlari rivojlanishida chuqur o`zgarishlarga olib keldi, bu esa o`z navbatida shaharsozlik va davlatchilik asoslarining vujudga kelishiga asos bo`ldi²². Shuni aholida qayd etish lozimki, O`rta Osiyo xonliklarida aholi yashaydigan manzillar atroflarini devorlar va o`z navbatida, ularning ham atroflarini suv to`ldirilgan handaqlar bilan o`rab olish an'anasi amalda keng qo`llanilgan. Bu o`rinda so`nggi o`rta asr shaharlarini misol keltirish mumkin. Shahar devorlari ular atrofidagi handaqlar bilan birgalikda eng yaxshi himoya vositasi hisoblangan.

Bunga XVIII asr muarixi Mirza Maxdixon Astrabodiyning Xiva xonligiga qarashli Hazorasp haqida yozgan quyidagi so`zlarini eslash o`rinlidir: "Bu qal'a handaqqa ega bo`lganligi va mahkam devor bilan mustahkamlanganligi uchun ... bu qal'aga hujum qilish sog`lom fikrdan uzoq ish edi"²³. Muarrixning qayd etishicha, aynan shuning uchun Eron shohi Nodir shoh (1736-1747) XVIII asr 40-yillarida qal'ani ishg`ol qilishdan voz kechgan. XVIII asr muarrixining bu fikrini XIX asrga oid quyidagi ma'lumot ham tasdiqlaydi. Unga muvofiq, Hazorasp "Xivadan keyin xonlikning eng yaxshi himoyalangan shahri hisoblangan; ancha baland va qalin devorga ega" edi²⁴. XIX asr birinchi yarmida mustahkam himoya istehkomlariga ega shaharlardan biri O`ratepa edi. Shu davr manbalaridan birida xabar berilishicha, shahardan chorak chaqirim<sup>25</sup> narida joylashgan uncha katta bo`lmagan tog`da qal'a-minora mavjud bo`lib, u devor va xandaq bilan o`rab olingan edi.

Bu qal'ani 1858 yili ikki oy qamal qilgan Qo`qon qo`shini uni qo`lga kirita olmagan. Bu qal'ada birorta ham to`p bo`lmagan, uning 200 nafardan iborat himoyachilari Buxoro amiri Nasrulloning butun boshli qo`shiniga 4 soat davomida qarshi tura olganlar. Amirning agar qal'a zabt etilmasa, lashkarboshilarning qatl etilishi haqidagi do`q-po`pisalaridan keyingina

²¹ А.Аскарлов Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар. Илмий тўплам. Ўзбек этнологияси: янгича қарашлар ва ёндошувлар. Тошент, 2004. – Б 39.

²² Собиров Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари муҳофаа иншоотлари. Т.: Фан, 2009. – Б.56. Яна қаранг: Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент: Академия, 2006. – Б 39.

²³ Зиёва Д. Муҳаррирлиги остида нашр этилган «Ўзбекистонда харбий иш тарихидан». Тошкент: Шарк, 2012.- Б. 141. Мирза Мехди-хан Астрабадский. Тарих-и Надири. Перевод извлечений под ред. А.Н. Болдырева // МИТТ. Т. II. С. 138.

²⁴ Зиёва Д. Муҳаррирлиги остида нашр этилган «Ўзбекистонда харбий иш тарихидан». Тошкент: Шарк, 2012.- Б. 141. Очерки Хивинского ханства // Туркестанский сборник. Т. 72. – Спб. 1873. С. 5.

²⁵ Chaqirim – 1,06 km.

qal'ani egallashga muvaffaq bo'lganlar. Bu jangda buxoroliklar 150 nafar askarni yo`qotgan edilar. Qal'ada esa faqat ikki kishi omon qolgan edi. Shaharlarni devorlar va handaqlar bilan o`rab olish an'anasi barcha O`rta Osiyo xonliklari uchun xos edi. Buni nafaqat Buxoro, balki Xiva va Qo`qon xonliklariga mansub ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, Buxoro xonligida Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlari bilan bir qatorda, Kattaqo`rg`on, Karmana, Yangiqo`rg`on, Miton, Kerki, Qarshi, Jizzax kabi shaharlari ham devor bilan o`rab olingan edi²⁶.

O`rta Osiyo shaharlarida qal'alar ham mavjud bo`lib, ular turli nomlar bilan ark, o`rda, qo`rg`on, qal'a nomlari bilan atalgan. Bunday inshootlar shaharlar himoyasida muhim o`rin tutgan. Masalan, Qo`qon xonligida "O`rda" deb atalgan bunday inshootlar tinchlik davrida oliy hukmdor yoki shahar hokimi yashaydigan va turli harbiy anjomlar, qurol-aslahalar saqlanadigan joy vazifasini ham o`tagan. Buxoro xonligi chegaralarda joylashgan shaharlarni juda mustahkam himoyalashga alohida e'tibor qaratilgan. Shunday shaharlardan biri Amudaryoning ikki qirg`og`ida joylashgan Kerki shahri edi. Buxoroning "chegara qal'asi" hisoblangan bu shahar XIX asr ma'lumotlariga ko`ra, daryoning o`ng qirg`og`ida joylashgan bo`lib, unda faqat to`rtta to`p bor edi. Shaharning asosiy qismi esa daryoning chap qirg`og`ida joylashgan bo`lib, u "uch qavat loy devor va o`n oltita cho`yan va oltita mis to`plar" bilan himoyalangan edi²⁷. Xiva xonligi shaharlarning ham devorlar bilan himoyalanganligini XVIII asrda Xivada bo`lgan rus tadqiqotchisi I.Muravinning yozicha, "Xivaliklar hukmronligi ostida sakkizta loydan qurilgan shahar bor; ularning devorlarining balandligi besh va olti sarjin; atrofida kanallar (xandaqlar – G.A.) qazilgan"²⁸.

Bu ma'lumotni XIX asr 20-yillariga oid materiallar ham tasdiqlaydi. Ularga ko`ra, Xiva xonliging yirik shaharlari jumlasiga Hazorasp, Xonqa, Gurlan, Xo`jaylilar ham kirgan bo`lib, o`sha yerdagi boshqa shaharlar kabi, ularning hammasi loy devor va xandaqlar bilan o`ralgan edi<sup>29</sup>. Xonlik poytaxti – "Xiva zabt etib bo`lmaydigan qal'a" sifatida mashhur bo`lgan ikkita devorga ega edi. Shaharning asosini tashkil etgan ichki shahar – Ichanqal'ani qamrab olgan devor haqida 1753 yil Xivada bo`lgan rus savdogari Danila Rukavkin

²⁶ Зиёва Д. Мухаррирлиги остида нашр этилган Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент: Шарк, 2012.- Б. 141. Галкин М.Н. Показание русских пленных. ... С. 64.

²⁷ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. ... С. 191. Зиёва Д. Мухаррирлиги остида нашр этилган Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент: Шарк, 2012.- Б. 144.

²⁸ Гладышев и Муравин... Приложения к показаниям Муравина... Журнал описаниям киргиз-кайсакам, каракалпакам, аральцам и хивинцам... Описаниемесяца ноября 1740 г. ... С. 74.

²⁹ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. ... Спб., 1826. ... С. 26.

shunday ta'riflaydi: "shahar to'rtburchak shaklidagi loydan qurilgan devor bilan himoyalangan; burchaklarda, shuningdek, havfli yerlarda "qorovullar uchun budkalar (minoralar) o'rnatilgan"³⁰. XIX asr 20-yillarida esa "Xiva shahri, atrofi uchta darvozali g'isht devor bilan o'ralgan bo'lib, kengligi 10 sarjin³¹, chuqurligi 2 sarjin Amudaryo suvi bilan to'ldirilgan kanal (xandaq) bilan", - deb qayd qilinadi³². Xivaning tashqi qismi – "Dishan qal'a" devori Olloqulixonning 1842 yilda Buxoroga yurishdan bir oy oldin qurilgan edi. Bu devorning atrofi ham xandaq bilan o'ralgan bo'lib, suv to'ldirilgan edi. Qo'qon xonligida esa ayrim shaharlarga himoya devorlari bilan o'rab olingan edi.

1735 yil Nur Muhammad Alimov degan shaxsning Toshkentga oid ma'lumotlardan shu narsa ayon bo'ladiki, "shahar to'rtburchak g'ishtin devor bilan o'ralgan" bo'lib, "shahar devori shunday kengdirki, unda ikki otliq kishi bemalol yura oladi; qorovullar hujumi qilib kelayotgan dushmani ko'rishlari bilan otda chopib, himoyaga tayyorgarlikka chaqiradilar", - deb qayd etadi³³. Shaharda 1800 yilda bo'lgan tog' muhandislari M.Pospelov va T.Burnashevlar uning devorining "balandligi 26 fut³⁴, qalinligi tepasida 3 fut, pasta esa 6 futga etuvchi devor bilan o'ralgan; uning aylanasi 18 chaqirimga ega", - deb ko'rsatganlar³⁵. Xonlikning poytaxti Qo'qon dastlab devor bilan o'rab olinmagan edi. Poytaxt shahar faqat 1842 yilga kelib devor bilan o'raldi. Mamlakatdagi siyosiy hayot taqozosi hamda tashqi xavf kuchaygan davrlarda ayrim kichik shaharlar va qishloqlar ham devorlar bilan o'rab olishga harakat qilingan.

Jumladan, XIX asr 40 yillarida Buxoro amirligi bilan munosabatlari keskinlashib ketgan Xiva xoni Ollaqulixon devori bo'lmagan ayrim Xiva shaharlarini devorlar bilan o'rab olish haqida buyruq bergan. Masalan, Pitnak shahri Olloqulixon buyrig'i bilan 1842 yilda devor bilan o'rab olingan³⁶. Bunday holatni Buxoro xonligi shaharlari misolida ham kuzatish mumkin. Xususan, turli o'zbek ulug'larining siyosiy chiqishlari kuchaygan davr - XVIII asrning 60-80- yillarida hokimyat tepasida turgan Doniyolbiy tomonidan "Zarafshonda .... talonchilar to'dasi hujumidan saqlanish maqsadida juda

³⁰ Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в 1753 году с приложением разных известий о Хиве с отдаленных времен долине // Туркестанский сборник. Т. 386. СПб. 1883. С. 389.

³¹ Sarjin – 2,134 m

³² Краткое описание Бухари и Хивы // Сибирский вестник. 1823. Ч. 1. С. 13.

³³ Рассказ сарта Нур-Мухамета. С. 57

³⁴ Fut – 30,48 sm.

³⁵ Поездка Пospelова и Бурнашева в Ташкент. С.27

³⁶ Даниелевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

ko`p qo`rg`onlar qurilgan. Hatto kichkina qishloqlar ham devorlar bilan o`ralgan edi”³⁷.

Xulosa o`rnida quyidagilarni keltirib o`tamiz. Buxoro amirligida hukmron sulola mang`itlar davrida amirlikning ma`muriy tuzulishi, Buxoro va Qo`qon xonliklar bilan qiyoslab o`rganildi. Shuningdek amirlik boshqaruvining asosiy qismi bo`lgan harbiy boshqaruv, mansab va ularning egalarining vazifalari harbiy mansab egasi bo`lgan tarixiy shaxslarning ismshariflari nomlari o`rganildi va ushbu maqolada yoritildi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik davrida harbiy o`zgarishlar harbiy qism boshliqlari va ularning mahalliy aholiga munosabati ko`rsatib o`tildi, asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Баҳодир Э. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи». Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.- Б. 352. Яна қаранг: Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан (Қадимги даврдан ҳозиргача). Д. Зиёва масъул муҳаррирлиги остида. Тошкент : Шарқ, 2012. – Б.
2. Зиёва Д. Муҳаррирлиги остида нашр этилган Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент: Шарқ, 2012.- Б. 141. Галкин М.Н. Показания русских пленных. .. С. 64.
3. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. ... С. 191. Зиёва Д. Муҳаррирлиги остида нашр этилган Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент: Шарқ, 2012.- Б. 144.
4. Зиёва Д. Муҳаррирлиги остида нашр этилган «Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан». Тошкент: Шарқ, 2012.- Б. 141. Записки о Бухарском ханстве... С.71.
5. Гребенкин А.Г. Родословная Мангытской династии // Туркестанские ведомости. 1871. № 4.
6. Каршиев, А. А. (2021). О денауских событиях в позднее Средневековье. Бюллетень науки и практики, 7(3), 333-336.
7. Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в 1753 году с приложением разных известий о Хиве с отдаленных времен долине // Туркестанский сборник. Т. 386. Спб. 1883. С. 389.
8. Firdavs Ulug'bek o'gli, S. (2023). SALJUQIYLAR SULOLASINING O'RTA OSIYODA TUTGAN O'RNI VA SIYOSIY TARIXI HAQIDA. *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*, 3(1), 71-76.

³⁷ Гребенкин А.Г. Родословная Мангытской династии // Туркестанские ведомости. 1871. № 4.

9. Мухаммал Али Балжувоний. Тарихи нофеи. Тожик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар. муаллифи Ш.Воҳидов ва З.чориевлар. Тошкент,демия, 2001.- 94 б.
10. Краткое описание Бухари и Хивы // Сибирский вестник. 1823. Ч. 1. С. 13.
11. Воҳидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. Тошкент : Янги аср авлоди, 2006. – Б. 33. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, 2000.- Б. 47.
12. Холиқова Р. Амирликдаги амаллар ва унвонлар // Фан ва турмуш. 2000. – № 4.
13. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан (Қадимги даврдан ҳозиргача). Д. Зиёва масъул муҳаррирлиги остида. Тошкент : Шарқ, 2012. – Б. 130.
14. XIX аср Хива давлат хужжатлари. II жилд.-Тошкент Фан, 1960. 213-бет.
15. Зияева.Х Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан.-Тошкент: Шарқ, 2012.Б.254.
16. Firdavs Ulug'bek o'g'li, S., & Fayzullojon o'g'li, R. J. (2023). GEOSIYOSIY JARAYONLARDA O 'RTA OSIYODA BUYUK BRITANIYA VA ROSSIYA MANFAATLARI DOIRASINING TO'QNASHUVI VA UNING ASOSIY SABABLARI. ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDA INNOVATSIYA , 3 (35), 170-174.